

HITES SÁNDOR

Politika, poétika, tudományosság: a történelmi regény mibenlétéről

A Tiszatáj 2004/4-es száma a folyóirat történetében nem először nyitott teret a történelmi regénnyel kapcsolatos diskuszióknak. Amikor Csetri Lajos egy 1967-es tanulmányát két évfolyamán keresztül követték a hozzászólások, a műfaj megítélése éppen mélypontra állt. Napjainkban viszont mintha egyfajta konjunktúra lecsengésének lennénk tanúi. Darvasi László, Esterházy Péter, Háy János, Hernádi Gyula, Láng Zsolt, Márton László, Rakovszky Zsuzsa, Sándor Iván, Szilágyi István és mások az utóbbi évtizedben több-kevesebb visszhangot kiváltva vették újra napirendre a történelmi regény kérdését. A felsorolásban szereplő szerzők művei nem pusztán a kortárs magyar nyelvű regényírás iránt érdeklődők szemében kelthettek figyelmet, hanem ösztönzőleg hatottak a műfaj 19. századi hagyományának vizsgálatára is, hiszen nem kis részben ezzel az irodalomtörténeti vonulattal létesítettek szövegközi viszonyt. Poétikai szempontból viszont igen széttartó törekvésekről van szó, nehéz lenne egységes vonulatról beszélni, a szóban forgó regények óhatatlanul mégis kifejtettek némi revizionáló nyomatékot a műfajhagyományra nézve. Lecsengésről viszont annyiban lehet indokolt beszélni, amennyiben a történelmi regényt helyét utóbb lényegesen szélesebb területekre vonatkozó kérdések vették át: a *Harmonia caelestis* megjelenésével a nemzeti, a családi, vagy a személyes emlékezet problematikája, Márton *Testvériség* című regényével pedig a magyar nyelvű elbeszélő irodalom történeti hagyományainak egyetlen műfajnál jóval szélesebb összefüggései. (A *Sorstalanság* mai aktualitása szintén kapcsolatba hozható a történelmi emlékezet iránti újkeletű érdeklődéssel.) Ezek a kérdések nyilván nem függetlenek a történelmi regény ügyétől (hasonló érdeklődés indukálhatta azt is), a műfajra vonatkozó kérdés önmagában mégis csak korlátozottan lehet képes megragadni a történelem vagy a múlt megjelenítésének problematikáját. S hogy a szóban forgó művek körüli diskuszió mennyire mélyítette el a történelmi regény mibenlétének megértését? Ma sem könnyű többet mondani annál, hogy „igen kényes műfajváltozat”.¹

Tudományosság

Gyáni Gábor tanulmánya² azt a feltételezést erősítheti, hogy a történelmi regény megítélése eredendően mindig két diszciplína, a történelmi és az irodalomkritikai érdeklődés

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A regény, amint írja önmagát”. *Elbeszélő művek vizsgálata*, Korona Nova, Bp. 1998. 73.

² GYÁNI Gábor, *Történelem és regény: a történelmi regény*, Tiszatáj 2004/4. 78–92.

összjátékának vagy ütközésének a függvénye. Gyáni hozzászólása szinte szükségszerűnek hat. Nemcsak irodalmi vagy irodalomelméleti érdeklődése vezethette (igen tájékozott a kérdésnek ezt a vetületét tekintve is), hanem saját történelmi, történelemelméleti kutatásainak logikája szerint is el kellett jönnie a történelmi regénnyel való számvetésnek. Mintha az irodalmi érdeklődés és a szaktörténelmi önmeghatározás érdekeltsége egybeesnék. Gyáni írása (már megjelenése pusztán tényénél fogva is) azt a fontos következtetést engedi meg levonni, hogy az irodalom és a történelem mibenlétére vonatkozó elgondolások jelentős mértékű megváltozása sem szüntette meg azt a hagyományosan domináns kettősséget, hogy a műfaj kivívja mind a poétika, mind a szaktudomány (általában inkább kárhözvágó, mint elismerő) figyelmét. Noha a történettudomány vagy a történetírás ezáltal önmaga fikcionalizálása felől lép be a vitába, ezzel sem törölte el, hanem megerősítette a két terület összekapcsolódásának és szétválásának paradoxitását.

Gyáni cikke ellentétes irányú, utólagos és előzetes beszédhelyzetekbe helyezhető: egyrészt összegez, másrészt orientál. Az a dilemma, hogy mi volna az üdvösebb, ha a történelmi regényt illetően a szaktörténész befolyásolná a szépírói vagy az irodalomkritikusi beállítódásokat, vagy éppen ez utóbbiakból vonna le a maga tevékenységére nézve konzekvenciákat, valószínűleg egyidős a műfaj értelmezéstörténetével. A történelmi regény egyfelől hozzájárult a történetírás módszertanának alakulásához, de el is szenvedte ennek az alakításnak a hatását, hiszen a műfaj megbecsülésének alászállása a történelemtől való beszéd elfogadott formáinak a megváltozásával is kapcsolatban állt. A poétikai megalkotottság és a történelmi ismeret (közvetítésének) elválasztása a 19. században bírt a legnagyobb tétellel. Ebben az elválasztásban mindkét diszciplína érdekelt volt, saját illetékeségük körülhatárolása (és biztosítása) megkívánta tárgyak rögzítését. A kronológiát nézve az irodalomkritika hamarabb tekintett el a történelmi elbeszélés (történet)tudományos megítéléséről, illetve a történettudomány hamarabb minősítette a kitalált elbeszélést a történelmi megismerésre nézve illetéktelen műfajnak, mint hogy a történelmi regények írói lemondtak volna a kettő együttes érvényesítésének szándékáról. A képzeletbeli és a valóságos történelmi elbeszélés viszonyának problematikussá válására pedig valószínűleg az olvasók ébredtek rá a legkésőbb. Az írók viselkedése az irodalomkritikusokat, az olvasóké a történészeket zavarta inkább. A műfaj irodalomtörténelmi és szaktörténelmi megítélésének ugyanakkor nem csupán a kronológiája adható meg, de e kettősség rendelkezett a maga temporalitásával is. Említhető volna 19. századi érv arra, hogy a történelmi fikció megelőzi a történettudományt, s a terepet annak előkészítve, majdan átadja neki a helyét; ahogy arra is, hogy a történettudomány a maga kutatásaival megalapozza a történelmi tárgyat megjelenítő szépirodalmat, amely aztán a társadalom szélesebb körében ismerteti meg az előbbi fölhalmozta tudást. Említhető volna ugyanakkor e korból olyan vélemény is, amelyik szerint a történelmi elbeszélés egyszerre jár a tudomány nyomában és meg is előzi azt, eképpen közvetítve a közvélekedés némely hamis rögeszméje és a szakember elfogulatlan vizsgálódásai között. Az írásmódok közti kiengesztelődés és harmónia álma ugyanakkor sohasem vált valóra. A szembenállást jól jellemzi az a (Walter Scott regényeinek tapasztalatából elvont) sarkított megállapítás, hogy „a történelmi regény a történelem ellensége”.³ A műfaj megítélésének története voltaképpen ennek a kijelentésnek különböző (akár tagadó, akár megerősítő) variációiból áll. A történelmi regény tehát már jóval azelőtt

³ FERENCZI Zoltán, *A százéves Waverley*, Budapesti Szemle 1915. 466. sz. 95.

rendelkezett felforgató vagy provokatív erővel, hogy a posztmodernnek is mondott *historiographic metafiction* megkérdőjelezte volna a múlt értelmezésének és megjelenítésének történeti módjait.

A történelmi regény újabb képviselőinek fogadtatása egyfajta kritikai-reviziós erő feltűnését üdvözölte mind a műfajhagyomány, mind pedig a történettudomány irányában. A műfaj „posztmodernizálásának” fényében mindkettő illuzórikusnak és naivnak tűnt, a történelmi regény a romantikus álmodozás, a történettudomány pedig a vaskalapos pozitívizmus esetének. Amikor az irodalomtörténet-írás figyelme a műfaj 19. századi hagyománya felé fordult, ennek az örökségnek az újraértékeléséhez az (objektivistá) történettudomány instanciájával, vagyis azokkal a vádakkal is számot kellett vetni, amelyek a műfajt a tudományos funkciók átvétele-imitálása miatt keverték gyanúba. A szaktudományos megítélés a történelmi regény 19. századi változatait kompromittálta a leginkább, tehát hogy a történelmi regény újfent „esztétikai tárgynak” bizonyulhasson, e megítélés ballasztjától kellett megszabadulnia. Bényei Péter (ezt előirányozó) úttörő tanulmánya mintha nem bízott volna abban, hogy a műfaj 19. századi öröksége is képes lehet kritikai erőt kifejteni az egykorú (és a mindenkori) történetírás, illetve a posztmodern történeti metafikció irányában.⁴ Erre a debreceni kutatónak ugyanakkor minden hatástörténeti oka meg is volt, hiszen a műfaj szaktörténeti megítélése nagyon erős elmarasztaló tradíciót képez.

E tradíció kiiktatása vagy ábrándnak minősítése olyan tényezőről igyekezett elfeledkezni, amely végigkísérte a műfaj emelkedését, majd hanyatlását. Így viszont sem a történetírás és az irodalom lehetséges összjátéka nem volt megragadható, sem a történetírás átalakuló önértelmezésével nem jöhetett létre párbeszéd. Ennek felismerését jelezte, hogy Bényei egy későbbi tanulmánya éppen a történetírás és a történelmi regény kapcsolatára kérdezett rá, amikor a mítoszalkotás szerepét vizsgálta a történeti tudat 19. század közepi alakulásában.⁵ A történetírás (mindenkori) szakmai elvárásainak a figyelembevétele nélkül valószínűleg nemcsak a történelmi regény változó kulturális jelentőségét, de poétikáját sem lehet megérteni. Ahogy enélkül az sem magyarázható meg, hogy mikor melyik (és miért) számított sikeresebb műfajnak.

A történetírás bizonyos változatainak hivatássá válásával a történelmi regény az 1860–70-es évekre sajátosan összetett értelmezési feltételek alá került. A feltételrendszer változékonyságának és ellentmondásosságának is betudható, hogy a 19. század második felének diszciplináris viszonyait taglalva homlokegyenest ellentétes okfejtések mentén lehetséges érvelni, egyaránt meggyőzően. A történetírás és a történelmi regény (allegória és reprezentáció viszonyában felfogott) egymásra utaltsága szemlélhető – ahogy Bényei mássutt Kemény Zsigmondról szólva teszi – a harmonizáció lehetőségei felől,⁶ de a történelmi regény legalább annyira jellemezhető – ahogy Szabó Levente teszi Mikszáthról szólva –

⁴ BÉNYEI Péter, *A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek meghatározási kísérlete*, In: *Studia Litteraria*, Tomus XXXVII. szerk. Bitskey/Imre, Debrecen, 1999. 55–89.

⁵ BÉNYEI Péter, *Kísérlet a nemzeti teleológia érvényességének fenntartására. Jókai Mór: A kőszívű ember fiai*, *Alföld* 2002/3. 68–90.

⁶ BÉNYEI Péter, *Reprezentáció és allegorizáció (Kemény Zsigmond: Zord Idő)*, *Alföld* 2003/1. 60–78.

a múlttól való alternatív beszéd, a nemkanonizált emlékezet olyan felületeként, amelyen lehetséges történelmek vázolhatóak föl.⁷

A történelmi regény újszerű változatainak előállításával párhuzamosan a történettudomány is megkezdte a maga tárgyának a fikcionalizálását (nálunk többek között éppen Gyáni tevékenységében), megint egyszer jelét adva annak, hogy a két írásmód alakváltásai mindig mély összefüggésben állnak egymással. Olyan idehaza is sokat idézett szerzők, mint Hayden White vagy Reinhart Koselleck, nem csak történelemelméletként olvashatóak, hanem szaktörténeti módszertanként is. Éppen ezért gyakorolhattak hatást az irodalomtörténet-írásra is – mégpedig lehet, hogy Magyarországon nagyobb, mint a történetírásra. A történetfilozófia helyére pályázó történelemelmélet sajátos határfelületet képvisel, érdemes lenne számba venni, hogy képviselői milyen diszciplína felől érkeztek. Például Ann Rigney (akiről kicsit később részletesebben szövegek) elsősorban irodalmár, s látásmódja nagyon is megkülönbözteti a történelemelméleti beszédmódok jobbára történeti gyökerekkel bíró képviselőitől.

Frank Ankersmit azon kevesek egyike, akik a történelemelmélet felől egyáltalán jelentőséget tulajdonítottak a történelmi regénynek, és vállalkoztak analitikus-filozófiai meghatározására. Ankersmit egy korai könyvében éppen a történelmi regénytől kísérelte meg elhatárolni a történeti elbeszélés jelölésére bevezetett *narratio* fogalmát.⁸ Arra jutott, hogy a történész valamely történelmi tudás argumentatív *felépítése* iránt elkötelezett, míg a regényíró adott történelmi tudást *alkalmaz* valamely képzeletbeli szituációra. Vagyis Ankersmit szemében a történész *megalkot* és kifejt egy adott magyarázatot, a történelmi regény írója viszont *küindul* egy olyan magyarázathoz, amit a történésztől kölcsönöz. Ez az okfejtés szinte minden szempontból problematikus. Ankersmit ugyanis, noha szövegek elkülönítésére vállalkozik, mégis szöveg előtti kondíciókkal számolt. Kétséges, hogy a szerzőnek a tárgyról birtokolt előzetes tudásán múlik-e, hogy a szöveg milyen olvasói műveleteket kínál föl. Ankersmit eltekintett továbbá annak vizsgálatától is, hogy az olvasás folyamatában miként mehet végbe egyidejűen valamely nézőpont létesülése és lebomlása. Újabb könyvében is fenntartotta, hogy egy regény olvasható ugyan történelemként, de e sajátos olvasásmód abban áll, hogy az irodalmi szövegből deduktívan kell kinyerni azt, amit a történelemkönyvek közvetlenül közölnek.⁹ Ezzel viszont ellentmondott a nyelv átlátszatlanságáról szóló, ugyanebben a könyvében általa is elfogadott nézetnek. Érvelése visszaállítja a történelemről való *tudás* és a történelemről szóló *írás* elválasztottságát. A tények és a kijelentések szintjét megkülönböztetve, az utóbbin látta a történelmi regény relevanciáját.¹⁰ Tény és kijelentés szembeállítására hosszú hagyományra néz vissza: a 19. század jó részében éppen azt várták el a történeti regénytől, hogy bevilágítsa a történelem

⁷ SZABÓ Levente, *Emlékezetközösségek és Mikszáth Kálmán Új Zrínyiásza*, Rodosz-tanulmányok I. *Diskurzusok, perspektívák, szekvenciák*, Szerk. Szabó Levente és Tóth Zsombor, Kriterion Könyvszár 2001.

⁸ ANKERSMIT, F. R., *Narrative Logic, A Semantic Analysis of Historian's Language*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague–Boston–London, 1983. 19–27

⁹ ANKERSMIT, F. R., *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1994. 5.

¹⁰ ANKERSMIT, *Narrative Logic*, 21.

adatszerűen nem rekonstruálható területeire, a történetíró szakértelménél érzékletesebben ragadja meg a múltnak „szellemét”.

A regény és a történetírás viszonyának az egyirányúságát voltaképpen már azok a történészek is kétségbe vonták, akik stiláris jólformáltságot kívántak meg a történész narratívájától, illetve „felfedező érdemet” tulajdonítottak például Kemény Zsigmondnak a Fráter Györgyről alkotott felfogás átalakulásában, vagy Móricz Zsigmondnak Bethlen Gábor korának megítélésében.¹¹ Vagyis az irodalom egyfelől a magyarázatban rejlő intuíció révén tartalmi, másfelől a közvetítés népszerű stílusa révén formai tekintetben is példaként szolgálhatott. Ezzel ugyan nem problematizálódott a történelem tárgyyszerű hozzáférhetőségének a képzete, de mindenesetre különbség tételeződött a történészhöz való jótékony és kártékony szépirói hozzájárulás között. Olyan eszményről van szó, amelynek jegyében a történeti tudat népszerű (regényes) formái támaszkodnának a történelemtől való tudás tudományosan igazolt tartalmaira, vagy olyasmit is felszínre hozhatnak, ami megelőlegezi a történettudomány majdani felismeréseit. Az (akár imaginatív) történészi tudásnak a regényíró által alkalmazható tárgyként való felfogását egy nézetrendszer még akkor is megőrizheti, ha ezzel egyidejűleg a tény és a dokumentum fogalmának argumentatív megalkotottságával, vagy a retorikai alakzatok nemintencionált érvényesülésével is számol. Szerintem nagyjából erről van szó Gyániak *A kígyó árnyéká*-ról szóló fejtegetései esetében, amelyek az Ankersmit által vázolthoz igen hasonló beszédhelyzetben szólalnak meg.

Rakovszky regényének fogadtatását, amennyire látom, a női írás és az önéletrajziság, valamint a szöveg regénytörténeti reflexiójának kérdései határozták meg.¹² Gyáni észrevételei ezeket azzal egészítik ki, hogy a regényben „a fikció tényei nem állnak teljesen összhangban a valóságreferenciákkal”. A vallás kérdésének és a 17. század mentális repertoárjának az összekapcsolását kéri számon: „[a] történeti igazságnak inkább megfelelő ábrázolás azt követelné tehát, hogy a bűn valláserkölcsei tudatosítása (...) nyíltan is kifejeződjék a személyiségek rajzában”.¹³ (Irodalmi kritika is felvetette, hogy meglepő a 17. századi elbeszélő pszichoanalitikai tudatossága, s bár a tárgyi világ korhű, de a színre vitt „mentalitás” történelmi én-elbeszélésként anakronisztikus.¹⁴) Gyáni poétikai elmarasztalásai („a fikcionálisan igaz ábrázolása szenved ezúttal csorbát”) szintén összefonódnak a történész módszertani kifogásaival, mivel éppen fikcionális és történeti igazság együttállását tekinti

¹¹ Például arról, hogy a *Tündérbert* a 17. századi hadviselést nem hadtudományi, hanem logisztikai kérdésnek tekinti: „Fáradtságos munka árán ugyanerre az eredményre jutottam én is egyik könyvemben. Csak persze 30–40 évvel később.” PERJÉS Géza, *Jelenhez szólás és történelmi látomás*, Tiszatáj 1968/4. 368.; Arról, hogy a *Tündérbert* „forrásérték szempontjából megközelíti egy tudományos munkáét”: NAGY László, *Gondolatok a történelmi regényről*, Tiszatáj. 1968. 172.

¹² A „női írás” kérdéséről: ZSADÁNYI Edit, *A másik nő – azonosság és másság felfogásai jelenkori magyar írónők műveiben*, It 2003/4. 607–627.; Arról, hogy az „emlékező regény” intertextusait Bethlen Kata és a történelmi regény 19. századi hagyománya képviseli, valamint, hogy feszültségbe kerül a vallomás személyessége és irodalmisága, illetve a történelem kollektivitása és realitása: KISS Noémi, *Susanna, a nevelőnő titkos erővel cimborál*, Alföld 2002/11. 102–103.; Arról, hogy az irodalomtörténeti archetextusok a magyar regény előtörténetét is felidéznek, vagyis *A kígyó árnyéka* a prózatörténetre is emlékezik: DOBOSS Gyula, *A gyermek, a nő és a boszorkány*, Holmi, 2002/12. 1624.

¹³ GYÁNI, *Történelem és regény: a történelmi regény*, 92.

¹⁴ RADICS Viktória, *Elvesztett bűnök nyomában*, Holmi 2002/12. 1616.

eszménynek. S az utóbbi éppen azért lehet mégis elsődleges mérce a számára, mert nincsenek kétségei annak imaginatív létesülése felől. Viszont az emlékirás 17. századi poétikájának (ma irodalomtörténetileg is aktualizált) újraértelmezése legalább annyira lehet a regény „fikciós igazsága”, mint az, hogy személyiségképletei mentalitástörténetileg mennyire igazolhatóak. Azzal, hogy a történész szemében a mentalitástörténet válik a történelmi regény érvényes kontextusává, pusztán más történetírói metodológiát tesz instanciává (például a pozitivista forráskutatás vagy a szellemtörténeti lényeglátás helyett). Mivel az emlékirat műfaji szignáljai a regényben affirmatív és eltávolító funkcióban egyaránt állnak, Rakovszky regénye szerintem inkább saját műfaji archetextusának a „forrásértékűségét” vonja kérdőre. Közvetve pedig akár a mentalitástörténet (bár narratív, de „tudományos”) igazságának az igazolhatóságát is kérdésessé teheti.

Gyáni *A kígyó árnyéka* helyén olyan regényt látna szívesen, amelyik *illusztrálja* a kurrens vagy vonatkozó történetírói tudás- és írásmódot (jelen esetben a mentalitástörténetet). Ha a regény azt és úgy fikcionalizálná, amit a történész (mégoly regényszerűen vagy imaginatívan) kiöltött. Némi túlzással ettől az elvárástól még az irodalom tanító szándékának vélelmezése sem áll túlságosan távol, vagy az az eötvösi doktrína, amely a történet-szet eredményeinek népszerűsítését várja el az íróktól.

Gyáni föltette továbbá azt az ésszerű kérdést is, hogy miért ír történelmi regényt az, aki saját koráról, saját korához kíván szólni. A történész itt mintha az allegóriától idegenkedne, pedig a valami önmagától különbözőről szóló nyelv szerepét a történetírás (retorikai alakzatoktól átjárt) szövegezőmódjára nézve intencionált és nemintencionált formában is magától értetődőnek veszi. Említhetőek viszont olyan művek is, amelyek összetett (esetenként aporetikus) jelentésképzése éppen az elbeszélés efféle temporális megosztottságának a fényében létesül. Kemény Zsigmond regénye, a *Zord idő*, a múlt példatárának hasznavehetetlenségéről szól, ám ezt a tapasztalatot egy olyan példázat formájában vezeti elő, amely erre a múltból hoz példát. Kemény a politikai diagnózis és a történeti prognózis kapcsolatának kérdésével saját koráról szóló szövegekben is számot vetett, nevezetesen 1849 utáni röpirataiban. A regény és a röpiratok között sok a hasonlóság. Miért helyezte a regény hasonló kérdéseit a múltban játszódó történetbe? Ha a *Zord idő*-ben színre vitt történeti prognózisok nem a múltba helyeződnének, akkor nem volna meg a temporális tér ahhoz, hogy múltnak a saját jövőjére vonatkozó perspektívái, az előtte és az utána elkülönböződése belátható legyen. Ha a *Zord idő* jelenbeli történet volna, veszítene a példázat aporetikusságának hatékonyságából. Ha a színre vitt események színre nem vitt, de többféle módon is prognosztizált jövője nem volna része az olvasó tapasztalatának (ismereteinek), ha az eseményekhez nem köthetne önkéntelenül is jövő-referenciát, akkor nem szembesülhetne azok dereferencialitásával sem. Keménynek szüksége lehetett 1541-nek és 1541 jövőjének a történetírás és a közvélekedés kettősségében objektívalódott emlékezetére, hogy az előbbit módosítva az utóbbit saját politikai-történeti szituáltságának felülvizsgálatára bírhatta.

Poétika

A történelmi regénnyel mindig valami másnak a függvényeként számoltak el. Szemlélték úgy, hogy a nemzeti múlttra vonatkozó felfogások (reformkori) lírára jellemző változatát alkalmazza az elbeszélő prózára, szemlélték a nemzeti eposz helyettesítőjeként vagy fel-

váltójaként, a történetírás imitálásaként vagy aprópénzre váltásaként. A műfaj a történeti érdeklődés számos anyagi, írott vagy képi megnyilvánulásával tartott (vagy leplezett el) kapcsolatot, úgymint a történeti festészet vagy illusztráció, a történeti múzeum, a történelmi dráma, a nemzeti opera, a színházi jelmez- és kelléktár, a történelemtanítás, a fényképezés és a filmkészítés. Hogy a történeti érzékenységnek akár mediális változástörténet keretében is leírhatóak a fejleményei, azt már „a történeti érzék keltésének”, másszóval a történeti ismeretek népszerű közvetítésének dualizmus kori (Rómer Flóris elővezette) programja is felismerte.¹⁵ A múlt reprezentációjának (változó jelenben változó érdekelt-ségű) dilemmái, a történeti tudat változó érzékenysége, a politikai ideológiák módosuló igényei a közvetítő-lejegyző eszközök cseréjét is előhívták, illetve az új eszközök előállása, meghonosodása, korábbiak elhasználódása vagy elavulása szintén módosulásokat eszközölt nem pusztán a reprezentáció mikéntjére vonatkozó igényeken, de az elnyerhető tapasztalatokon is. Gondolok itt a történeti festészet szerepére a 19. század második felében, a történelmi filmére az 1960–70-es években és napjainkban, a történelmi emlékhelyek funkcióváltásaira, a történelmi ünnepek poétikájának és dramaturgiájának a módosulására. A reprezentációtörténeti változások a történelmi múlt (mint valami immár nem jelen lévő) megjelenítését illetően nem csupán az egyes eszközök hierarchiáját és népszerűségét rendezték át időről időre, de a múlt közvetítésének poétikai vagy kulturális „köznyelvét” is rendre újraírták, s ezzel a történelmi múltra vonatkozó magyarázatok vagy leírások konszenzusképes változatainak tartalmait is befolyásolták. A történeti festészet rangvesztése nem független a történelmi regény leértékelődésétől, de talán attól sem, hogy a narratív történetírásnak a 20. század első felében csökkent a megbecsülése.¹⁶ A történelmi film népszerűsége pedig összefüggésben állhat azzal, hogy a történelmi elbeszélés a lektúr és a gyerekirodalom körében is helyet kapott.

Általánosan szólva a faktuális és a fiktív elbeszélés különbségeire és azonosságaira nézve egy sor elméleti állásfoglalás felsorakoztatható. Ezek egy része a történelmi múlt reprezentációjának a retorikai, mások a narratív feltételeit járták körül. A korai Hayden White szemében a retorikai alakzatok a történetírásnak mind az elbeszélésmódját (kulturálisan azonosítható, archetipikus cselekményszerűségeket), mind a kognitív teljesítményét (a történelmi „mező”, az ideológiai felfogás) meghatározzák, s ennyiben a történetírás és a regényírás formális jegyei közösek, nevezetesen egyként irodalmiak. Mások a retorikának ezt a strukturalista gyökerű elgondolását a társadalmi kommunikáció vizsgálatának összefüggéseibe helyezték. Például Ann Rigney számára a retorika elsősorban nem trópusok rendszereként kap szerepet a történetírás megértésében, hanem a meggyőzés művészeteként. Szemében a történelmi elbeszélés egyszerre szimbolikus-fiktív újralétesítése a múlt valóságának és valamely meghatározott közönség felé irányuló beszédmód, amelynek esz-közwálasztását a társadalom vélelmezett elvárásai és a történész azt befolyásoló szándéka határozza meg.¹⁷ Jörn Rüsen pedig a retorizáltságot a társadalmi praxis etikai vetületében is

¹⁵ RÓMER Flóris, *A történeti érzék keltése*, Századok 8 (1885): 114–135.

¹⁶ vö. RICOEUR, Paul, *Time and Narrative*, vol. 1., transl. MacLaughlin/Pellauer, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1984. 91–230.

¹⁷ RIGNEY, Ann, *The Rhetorics of Historical Representation: Three narrative histories of the French Revolution*. Cambridge University Press, 1990. 170.

értékesnek tekinti: olyan identifikációs minták hordozójának, amelyek révén a történelem megértése a befogadó életvezetésére nézve is bírhat jelentőséggel.¹⁸

A történetírói és a regényírói elbeszélés közül Paul Ricoeur az időbeliség tapasztalatának antropológiai állandóját tekintve a szépirodalom teljesítményét méltányolta inkább, vagyis a *Zeitroman*-nak tulajdonított nagyobb kifejezőerőt, viszont a történelmi regény műfaját meg sem említette.¹⁹ Míg Ricoeur mindkét elbeszélésmódot az olvasás elméletének érvényességi körébe rendelte, addig említhető kísérlet, amelyik éppen arra törekedett, hogy olyan formai kritériumot, vagyis olyan narratopoétikai jegyet találjon, amelyik kizárólag a fikciós (és nem a faktuális) történeti elbeszélésre lehet jellemző: Dorrit Cohn a tudatfolyamatok ábrázolásában, a belső magánbeszéd feltüntetésében megtalálni vélte azt a narratív eljárást, amely a történeti képzeletbeliségét (mint narrátori közbeavatkozást) szignálja.²⁰ Ennek az érvnek a történeti korlátai abban állhatnak, hogy a kitalált-fiktív beszéd nem mindig számított érvénytelen eljárásnak a történetírásban, ahogy a történetíró (elbeszélői) empátiája szintén odatartozott a történeti megértésnek nemcsak a historista módszertanához, de Collingwood is hasonlóképpen foglalt állást. Amit a történetírás antik klasszikusai kimondtak hőseikkel, azt más korokban a történeti ágens tudatának motivációs tartalmaként (pl. a történeti alakok személyiségképében) rajzolták meg. Ez a mozzanat kapcsolható a fikciós elbeszélés megítéléséhez is, hiszen a 19. század közepi regény-poétikákban (pl. Henszlmann Imre regénybírálatának esetében) lényeges (dramaturgiai gyökerű) kérdésnek számított, hogy a művész mivel jellemez, szereplői tetteivel vagy pedig szavaival. Az a feltételezés, hogy a múlt nagy alakjain keresztül hozzáférhető a történelem jelentése, része volt a történetírás 19. századi narratív gyakorlatának. A nemnarratív történetírás (marxizmus, Annales, társadalomtörténet) nem az individualitás alapján vizsgáldott, viszont a mikrohistoria és a mentalitástörténet utóbb visszahozott valamennyit (éppen a nem emlékezetes személyekhez kötődően) a tudat rekonstrukciójának jelentőségéből. A történetírás mindenkori protokolljaira nézve (legalábbis a narratív történetírás esetében, bár egy formális érvnek is meglehet a maga ökonomikus szépsége) megkülönböztődtek a művészség formajegyei, illetve a kitaláció körébe sorolható jelenségek. Az előbbibe a nyelvi formateremtés olyan módjai tartoztak, mint a szerkesztésmód vagy a stílus, az utóbbiba pedig a képzelőerőre hagyatkozó leírások, a kitalált beszédek, a fiktív karakterek vagy események. Míg az előbbiek jobbra mindig részei maradtak az engedélyezett történetírói eljárásoknak, az utóbbiak időnként elvesztették elfogadottságukat.²¹

Kibédi Varga Áron fontos meglátása, hogy a narratológia nem tett hozzá sokat a történeti elbeszélés kérdésének megértéséhez.²² Az elbeszéléseleméleti kérdésfeltevés igen hamar kimeríthetőnek bizonyult. Narratológiai szempontból többek között nem lehet értel-

¹⁸ RÜSEN, Jörn, *A történelem retorikája*, in *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, szerk. Thomka Beáta, Kijarat, Bp. 1999. 39–50.

¹⁹ RICOEUR, *Time and Narrative*, vol. 2. 158.

²⁰ COHN, Dorrit, *The Distinction of Fiction*, The Johns Hopkins University Press, 1999. 16.

²¹ A „formal fictions” és a „fictional invention” viszonyáról: PARTNER, Nancy F., *Historicity in an Age of Reality-Fictions*, in *A New Philosophy of History*, ed. By Frank Ankersmit & Hans Kellner, Reaktion Books, London 1995. 24.

²² KIBÉDI VARGA ÁRON, *Történelem, történet, regény*, Tiszatáj 2004/4. 96. A szintén Hollandiában élő Ankersmitnél is olvashatunk hasonlót: vö. ANKERSMIT, *History and Tropology*, 5.

mezni azt a jelenséget sem, hogy egy saját korát tárgyazó regény miként válik fogadtatás-történetében historikussá. Idehaza kevesebb előmunkálatra támaszkodhatnának azok a kultúra szélesebb körére tekintő vizsgálódások, amilyenekkel például Stephen Bann foglalkozik. Bann szemében a történelmi regény műfaja egy olyan kutatási metszetben foglalja el a maga helyét, ahol helyet kap többek között az építészettörténet, a muzeológia, a történelmi festészet, a különböző illusztratív ábrázolások egész sora, valamint a térképészet és a voltaképpeni történetírás is. Bann szemlélete függetlenít az egyes reprezentációs módok (illékony és változékony) tudományos vagy populáris rangjától, a professzionális vagy a népszerű elfogadottság az adott módusz társadalmi hatékonyságának vagy hatástalanságának értékesleg leírásához tartozik. A történelmi regényt a történelmi érzékenység felkeltésére és kielégítésére szolgáló, vagy ekként hozzáférhető lehetőségek egyikeként tárgyalja. Ez a megközelítés mindazonáltal nagyon is implikálja a *hozzáértés* fogalmának archeológiáját, de mivel például a régiségbúvárlatot tisztán kulturális fenoménként (elmélyültségét nem firtatva) tárgyalja, ezért nem is kell belebonyolódnia episztemológiai kérdésekbe. A hivatásos és amatőr gyakorlat elválásának történelmi kontextualizálása²³ felkeltette az érdeklődést azon időszakok és alkotók iránt, akiknél a kettő még közel állt. Walter Scott és Thomas Carlyle ezért szolgálhatnak ugyanazon fikcióelméleti érvelés példáiként Rigney legutóbbi könyvében.²⁴

Rigney itt abból indul ki, hogy a történetírói elbeszélések elkerülhetetlenül tévesek (részlegesen), illetve elfogadottságuk csupán időleges lehet, vagyis a magyarázatok időbeli cserélődésével és egyidejű konfliktusaival egyaránt számolni kell. A történelmi viták disszenzusa a történelemről való beszéd eredendő kudarcában rejlik: a történetírás innen nézve éppen eredendő kudarcra ítéltségének köszönheti azt, hogy sikeres műfajnak számít az európai kultúrában.²⁵ Más kérdés, hogy Rigney szemében a történetírásnak ez a vonása különbözteti meg az irodalomtól. Ebből következik az a megjegyzése is, amelyik szerint a történelmi regény sajátosságai abban a feszültségben áll, hogy művészi alkotásként változatlanyságot, míg a történelmet értelmező szöveggé változékonyt sugall.²⁶ Nem vet számot azzal, hogy a „szépirodalmi” művek végérvényességének eszményét nem pusztán az értelmezéstörténet, de a szövegváltozatokat vizsgáló filológia is kérdéssé teheti, s másfelől bizonyos történelmi szövegek igazságértéküktől függetlenül is „állandósulhattak” – éppen mint „esztétikaivá” lett alkotások, mint „szépírói” teljesítmények.

Akár meglepőnek is ítélnéljük, de az 1970–80-as évek nemzetközi történelemelméleteiben elhanyagolt területnek számított annak vizsgálata, hogy a történetírás lehetőségeinek és feltételeinek újraszituálásakor felhasznált (hallgatólagosan leginkább a realizmus poétikáját implikáló) regény-fogalomhoz képest miként helyezhető el a történelmi regény (mint sajátos kulturális és poétikai fenomén). Gyáni korábban szükséztávan úgy fogalma-

²³ Vö. LEVINE, Philippa, *The Amateur and the Professional. Antiquarians, Historians and Archeologists in Victorian England*, Cambridge University Press, 1986.

²⁴ RIGNEY Ann, *Imperfect Histories: The Elusive Past and the Legacy of Romantic Historicism*, Cornell University Press, Ithaca and London 2001. 13–58, 99–120.

²⁵ Rigney a „tökéletlen reprezentációt” nem vétségnek, hanem jótékony szükségszerűségnek tekinti: „éppen a tökéletlenség/befejezetlenség [imperfectness] egyes változatai közti kapcsolat biztosítja a múlttal való dialógust”: RIGNEY, 11.

²⁶ RIGNEY, 39.

zott, hogy a történetírói fikció „több is, kevesebb is a történelmi témájú epikánál”.²⁷ A történelem-elméletek kezdetben inkább az irodalomelméletre és nem a szépirodalomra támaszkodtak. White legutóbbi könyve viszont a történelmi reprezentációt az irodalom és a film kontextusába állítja, s a holocaust megjeleníthetősége kapcsán éppen a későmodern fikció poétikai eljárásait látja érvényesíthetőnek.²⁸ White-nak az 1990-es évek közepétől intenzívvé váló magyarországi recepciója az irodalomtörténészek közül többeket kecsegtetett azzal a reménnyel, hogy a történetírói beszéd retorikai alapzatának felismerése érvényesíthető lehet a történelmet tárgyazó szépírói alkotások elemzésekor is. A formalista tropológiai rendszer viszont bizonyosan nem lehet alkalmas elméleti kerete e regényhagyomány megközelítésének. Gyáni okkal figyelmeztet (Dominick Lacapra nyomán) arra, hogy nem csak a hasonló nyelvi-poétikai megformáltságra kell figyelniünk, hanem arra is, hogy a történetírás prózája nem követte a regénytörténet poétikai változásait.²⁹

White-nak az a meglátása, amelyik szerint a történelem megértése nem más, mint *egy történet formájának a felismerése* a kronológia alaktalan rendjében, szerintem nálunk éppen ezért lelt visszhangra az irodalmárok körében, mert White magyarországi recepciója nagyjából egyidejűen jelentkezett azokkal a kritikusi törekvésekkel, melyek a történet „rehabilitációjára” törekedve, az úgynevezett szövegirodalom ellenében a történetelvű szépírói formák visszatérését üdvözölték. (A novellisztikában Darvasi László vagy Tar Sándor hozható szóba itt, de Márton korai műveivel szemben a *Jacob Wunschwitz igaz történeté*-t kritikusan az „egyszerű olvasó” számára is „lehetetlen” olvasmányként fogadták.) White azért bizonyult párbeszédképesnek a történet hazai ideológiáival, mert meglátásai egybevágni látszottak azzal a megértésbeli potenciállal, amit a kritikusok egy része a történetnek tulajdonított. Nevezetesen, hogy ami kívül reked egy történet elmondhatóságának keretein, az mintegy kiszorul a valóságból, az értelmezhetetlenbe, a kimondhatatlanba, az olvashatatlanba hullik alá. A történet ideológiájának az *érthetőség* és a *valóság* voltak a pillérei. Ezek révén kapcsolódott össze az újkeletű történelmi regény mint olvasmányos történet és a történetnek a valóságot koherensen rendező ideológiai potenciált tulajdonító White-hatás. Szöveg és történet hamar tartalmatlanná lett szembeállításában az utóbbi mellé az olvashatóság, a világszerűség és az „egyszerű olvasó” minősítései kerültek. A történetelvű irodalom visszatérését emellett nem utolsósorban a történelmi regény újbóli felbukkanása jelezte, amelynek pozitív fogadtatása szintén összekapcsolódott a hazai White-felfedezéssel. Ez azért volt nagy jelentőségű, mert a történelmi regény 1990-es évekből vonulata is ráhagyatkozott egy olyan prózahagyományra, amely hosszú időn át (mint ifjúsági irodalom) a (túl) könnyen olvashatóság bélyegét hordozta.

Politika

A történelmi regény kelet-európai változata abban a tekintetben (is) biztosan eltér a nyugat-európaiktól, hogy a műfaj regionális kontextusát esetenként a bűnbakkeresés határozza meg, mégpedig a nacionalizmus-kritika jegyében. Egy tanulmányában Bojtár Endre úgy

²⁷ GYÁNI, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp. Napvilág Kiadó 2000. 25.

²⁸ WHITE, *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999. 66–87.; magyarul: *A modern esemény*, in *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*, szerk. Kisantal Tamás, L'Harmattan–Atelier, Bp. 2003. 265–286.

²⁹ GYÁNI, *Történelem és regény: a történelmi regény*, 80.

látta, hogy a kelet-közép európai irodalmakban a 19. századi történelmi regényt a valóság hiánya és naiv poétikai eszközök alkalmazása mellett a nemzeti elfogultság is jellemzi.³⁰ Jogos felvetés, hogy az irodalom és a történelem kölcsönviszonya a régióban társadalmi-politikai jelentőséggel is bír. Elhamarkodott viszont azt állítani, hogy a (romantikus) történelmi regény a térség etnikai ellentéteinek első számú felelőse. Inkább azzal a kérdéssel kellene számot vetni, hogy e művek nyelvi teljesítményük révén mennyiben jelenítik meg (vagy éppen bontják le) ideológiai kötöttségeiket. A történettudomány narratívái nem egy esetben monologikusabbak a történelmi regényekénél, és esetenként inkább elfogultak. A műfaj valóban fontos szerepet játszott a múlt népszerű képének kialakulásában, s Bojtár okkal mutatott rá, hogy a nemzetek és kultúrák közti viszonyra is hatással lehetett.³¹ Kelet-Közép Európában a (nemzeti) történelmi elbeszélések esetenként tagadhatatlanul politikai célokat is legitimáltak. A történészek viszont legalább ennyire fontos szerepet játszottak a nemzetté válás ideológemáinak kialakításában, és saját legitimitásukat éppen a múlt leírásainak irodalmi változatait elvetve erősítették meg. Az intenció kérdése sem mellékes. Politikai allegóriákat keresve sem célszerű szem elől téveszteni, hogy valamely szöveg közvetlen politikai implikációi nehezen meghatározhatóak. Irodalmi szövegek sugallhatnak politikai üzeneteket, de nem írhatják elő, hogy (milyen) politikai célokra használják ki őket: eltérő ideológiai elfogódottságok különbözőképpen politizálhatják ugyanazt a szöveget.

Amikor Bojtár abban látja a műfaj legjellemzőbb vonását, hogy az megnehezítette a térségben a nemzeti önismeret érvényes formáinak kialakulását,³² akkor egy olyan értelmezési hagyományhoz csatlakozik, amelyik számára például Jókai népszerű történelmi románcai valamely „hamis tudat” megnyilvánulásaként kárhóztatandóak. A nemzeti elfogultság jegyeit mutató szövegek különböző kultúrákat képviselő befogadók számára valóban igencsak eltérő jelentéseket ölthetnek. Magától értetődő, hogy valamely esemény eltérő értelmezéseket enged meg, de talán túlzó ebből arra következtetni, hogy a 19. századi történelmi regények minden esetben az „önpusztító nacionalizmus” esetei.³³ Jóllehet Jósika *A csehek Magyarországon* című regényének (1837) német fordítása a cseh olvasókban tiltakozást váltott ki,³⁴ de a 14. századi lengyelországi zsidó lány sorsát elbeszélő *Eszther* (1853) elismerő fogadtatásban részesült Lengyelországban.³⁵

Nem gondolom, hogy eltérő nézőpontok jelenléte, vagy az előítéletek felszínre hozása hiteltelenné vagy egyenesen kártékonná tenné a történelmi regényt. A *Csehek* például igen kifinomult módon vet számot a kulturális és az időbeli viszonylagosság kérdéseivel. A történelmi regények éppen a különbözőséggel történő szembenézéshez járulhatnak hozzá.

³⁰ BOJTÁR Endre, *A romantika a kelet-európai irodalmakban*, In *Keresztirányok* szerk. Berkes Tamás, Balassi, Bp. 1999. 124.

³¹ BOJTÁR, 120.

³² BOJTÁR, 127.

³³ BOJTÁR, 127.

³⁴ DOBOSSY László, *A Csehek Magyarországon – három változatban*, Itk 1980/3. 677–706.

³⁵ D. MOLNÁR István, *Jósika Miklós Eszther c. regényéről és lengyel „rokonairól”*, Itk 1985/4–5. 549–558.